

МАТНАЗАР АБДУЛҲАКИМ ШЕЪРИЯТИДА ЗООМОРФ ВА ОРНИТОМОРФ ОБРАЗЛАР ПОЭТИКАСИ

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.049>

Сабилова Севара Бахтиёровна
sevarasabirova09@gmail.com

Абу Райхон Беруний номидаги Урганч давлат университети

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек замонавий шеъриятининг йирик вакили Матназар Абдулҳаким ижодида зооморф ва орнитоморф образларнинг поэтик хусусиятлари ҳамда уларнинг бадий-фалсафий вазифаси тадқиқ этилади. Таҳлил жараёнида шоир шеърларида ҳайвон ва қуш образларининг миллий фольклор, мифологик тафаккур ва маданий архетиплар билан боғлиқ жиҳатлари ёритилади. Шунингдек, мазкур образларнинг инсон руҳияти, маънавий изланишлари, эркинлик, ҳаёт ва табиат уйғунлиги, миллий қадриятлар ҳамда ахлоқий-эстетик ғояларни ифодалашдаги ўрни таҳлил қилинади. Мақолада зооморф ва орнитоморф образларнинг рамзий маънолари, уларнинг поэтик тизимдаги функционал аҳамияти ҳамда Матназар Абдулҳакимнинг индивидуал услубини шакллантиришдаги роли илмий-назарий асосда ёритилади.

Калит сўзлар: шеърият, зооморф образлар, орнитоморф образлар, поэтика, бадий образ, рамз, символика, фольклор, мифология, архетип, миллий адабиёт, поэтик тафаккур, лирик қахрамон, бадий талқин

POETICS OF ZOOMORPHIC AND ORNITHOMORPHIC IMAGES IN MATNAZAR ABDULHAKIM'S POETRY

Sabirova Sevara Bakhtiyorovna
sevarasabirova09@gmail.com

Urganch State University named after Abu Rayhan Beruni

Abstract: This article examines the poetic features of zoomorphic and ornithomorphic images in the works of Matnazar Abdulhakim, a prominent representative of modern Uzbek poetry, and their artistic and philosophical function. During the analysis, the aspects of animal and bird images in the poet's poems related to national folklore, mythological thinking, and cultural archetypes are highlighted. The role of these images in expressing the human psyche, spiritual pursuits, freedom, harmony between life and nature, national values, and moral-aesthetic ideas is also analyzed. The article covers the symbolic meanings of zoomorphic and ornithomorphic

images, their functional significance in the poetic system, and their role in shaping Matnazar Abdulhakim's individual style on a scientific and theoretical basis.

Keywords: poetry, zoomorphic images, ornithomorphic images, poetics, artistic image, symbol, symbolism, folklore, mythology, archetype, national literature, poetic thinking, lyrical hero, artistic interpretation

Жаҳон фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида зооморф ва орнитоморф (қушсимон) образлар инсон ва табиат, илоҳий ва моддий дунё ўртасидаги мураккаб мифо-поэтик муносабатларни ўрганишда таянч нуқта ҳисобланади. Қадимги анимистик ва тотемистик тасаввурларда ҳайвонлар ва қушлар шунчаки биологик мавжудот эмас, балки инсоннинг руҳий ҳомийси, осмон элчиси ёки аксинча, ер ости (хтоник) ёвуз кучларнинг тимсоли сифатида шаклланган. Ҳозирги ўзбек шеъриятида, хусусан, ўзининг теран фалсафий мушоҳадалари билан ажралиб турувчи Матназар Абдулҳаким ижодида бу қадимий генетик хотира бугунги куннинг ижтимоий ва руҳий муаммолари билан ўзаро синтез қилинади. Мазкур мақолада шоирнинг “Ўспиринлигим афсонаси”, “Турналар ҳақида баллада” ва “Қалдирғоч” каби шеърлари мисолида ғоз, қалдирғоч, турна ҳамда илон образларининг лирик шеъриятдаги фалсафий-экзистенциал трансформацияси қиёсий-типологик аспектда тадқиқ этилади. Таҳлилларга жаҳон ва ўзбек фольклоршуносларининг фундаментал назариялари жалб қилинган ҳолда, орнитонимиянинг психологик ва ахлоқий-тарбиявий функциялари ёритиб берилади.

Фольклоршунослик ва адабиётшуносликда қушлар образи (поэтик орнитонимия) инсон ва табиат ўртасидаги руҳий, мифологик ва эстетик муносабатларни ўрганишда муҳим ўрин тутди. Қадимги мифологик тасаввурларда қушлар шунчаки био-мавжудот эмас, балки осмон ва ер, илоҳий ва моддий дунё ўртасидаги воситачилар, инсоннинг юксак ҳис-туйғулари (эркинлик, садоқат, донишмандлик) рамзи сифатида талқин қилинган.

Матназар Абдулҳакимнинг “Ўспиринлигим афсонаси” (Ҳовуз бўйи. Минг йиллик чинор...) номли шеъри ана шундай қадимий зооморф мотивлардан бири - ғозларнинг садоқати асосига қурилган бўлиб, у ёрқин баллада руҳида яратилган:

Ҳовуз бўйи. Минг йиллик чинор

Кексаликдан бошини эгган.

Ой нурига чўмилиб, биллур

Сув сатҳига соясин тўккан.

Пайдо бўлди сувнинг бетида

Қаёқдандир жуфт севишган ғоз,

Шўнғидилар. Сўнг ўпишдилар

Ва жим туриб айтишдилар роз.
Ичга ютди нафасин дунё,
Бу бахтдан лол қотди у жуда.
Хуркитмай деб қушларни оқшом
Ўтди аста оёқ учида.

Бир пайт ногаҳон ўқ отилди,
Ўз жуфтидан айрилди эр ғоз.
Гир айланиб марҳум теграсин,
Тик тепага қилди сўнг парвоз.

Кўтарилди фалакка ул ғоз...
Кўтарилди... чирт юмди кўзин.
Қанотларин йиғди-да бирдан
Қаро ерга ташлади ўзин.

Ем қилмади уларни тулки,
Ғажимади шоқол, бўрилар.
Зиёфатда еди уларни

Ўзимизнинг эзгуликхўрлар. (МА, 24-25)

Жаҳон халқлари фольклори ва мифологиясида ёввойи ғозлар алоҳида сакрал (муқаддас) мақомга эга. Б.Шомуротованинг қайд этишича, кўчманчи қушлар қадимги эътиқодларга кўра муқаддас жойларга, “худо”нинг маконларига бориб, қайтаётганларида хабар олиб келувчи воситачилар ҳисобланган⁴¹. Лекин ғоз образининг мифологик кўлами бундан-да кенгроқ бўлиб, у турли маданиятларда хилма-хил фалсафий ва космогоник моҳият касб этади. Жумладан, қадимги Миср мифологиясида (Гелиополь космогониясида) ғоз - коинотнинг яратувчисидир. Мисрликлар эътиқодига кўра, Буюк ғағилловчи деб аталган илоҳий ғоз зулмат ва сувликдан иборат бўшлиқ устидан учиб ўтиб, тухум қўяди. Бу тухумдан эса “қуёш худоси” (Ра) ёки “волида худо” (Атум) дунёга келади. Шу боис мисрликларда ғоз Қуёш ва яратилиш рамзи саналади⁴². Ғозларнинг миграцияси (учиб кетиши ва қайтиши) қуёш циклига мос келгани учун, улар қуёш энергиясининг сусайиши ва ортиши рамзига айланган. Қадимги Хитой анъаналарида ёввойи ғоз осмон қуши, ян (эркаклик) энергияси, нур, илҳом ва тезлик рамзидир. Шунга қарамай, Хитой ва Япон санъатида у кўпинча кузги ой билан ҳам ҳамоҳанг тасвирланади⁴³.

Ғознинг мифологик талқинлари ичида энг барқарор мотив унинг жуфтига бўлган фавқулодда садоқатидир. Хусусан, қадимги юнонларда ғоз муҳаббат ва

⁴¹ Shomurotova B.O'. Ingliz va o'zbek folklorida poetik ornitonimiya: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Urganch: Urganch davlat universiteti, 2025. – B. 25.

⁴² Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. – Москва: Советская энциклопедия, 1980. – Т. 1. – С. 340.

⁴³ Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Сост. В. Андреева и др. – Москва: Локид-Миф, 2000. – С. 132. (Электрон манба: www.ta2.ru/home/animal/Gys/index.htm).

садоқатни, яхши бекани ифодалаган ҳамда осмон маликаси Геранинг, шунингдек, муҳаббат худоси Эротнинг рамзи саналган. Хитой мифологиясида ҳам у хушхабар ва оилавий бахт элчисидир⁴⁴.

Айнан мана шу сўнгги мотив - ғозларнинг бир-бирига боғлиқлиги, бир жуфти нобуд бўлса, иккинчисининг ҳам уни ташлаб кетмаслиги - жаҳон фольклорида, шу жумладан, ўзбек халқ оғзаки ижодида садоқат ҳақидаги афсона ва ривоятларнинг пайдо бўлишига замин яратган.

Шоир Матназар Абдулҳаким ушбу орнитологик (биологик ва фольклор) мотивни олади-да, уни инсон руҳиятига кўчириб, психологик параллелизм усулида теран лирик фожиа яратади. Шеърнинг *“Ҳовуз бўйи. Минг йиллик чинор...”* тарзидаги бошланмаси ўқувчини дарҳол қадимий ва сокин бир маконга (эпик хронотопга) олиб киради. Бу ерда минг йиллик чинор асрлар давомида гувоҳ бўлган кўплаб воқеалар орасида биттагина фожиани - садоқат фожиасини куйлашга киришилади. Шеърда куйланган ғозларнинг садоқати инсоний муносабатлар учун кўзгу вазифасини ўтайди. Б.Шомуротова қайд этганидек, бадиий ижодда ҳайвон ва қушларнинг табиатидаги хусусиятлар кўпинча ахлоқий-тарбиявий аллегория бўлиб хизмат қилади. Шеърдаги ғознинг ўз жуфтини ташлаб кетмаслиги, унинг ёнида ихтиёрий ўлимни бўйнига олиши бугунги прагматик дунёда топиш мушкул бўлган мутлақ вафонинг, идеал муҳаббатнинг кўринишидир. Бу Хитой ва Юнон мифологиясидаги “оилавий бахт ва садоқат қуши” концепциясининг замонавий лирик талқинидир.

Нима учун бу фожиа “Ўспиринлигим афсонаси” деб номланган? Чунки ўспиринлик инсон ҳаётидаги энг соф ва муросасиз даврдир. Ўспирин қалб худди эртак ва афсоналардагидек мутлақ садоқатга, ўлимни ҳам писанд қилмайдиган вафога ишониб яшайди. Ғозлар фожиаси лирик қахрамоннинг ўша соф, беғубор ўспиринлик идеалларининг рамзи бўлиб, улғайиш ва ҳаётнинг шафқатсизликларига юз тутиш жараёнида соғинч билан эсланади.

Шоир ғозлар садоқати ҳақидаги қадимий фольклор ва мифологик мотивларни (Хитойнинг ян қушидан тортиб, Мисрнинг космик тухумни яратувчи ғозигача бўлган сакрал маъноларини) шунчаки ҳикоя қилиб бермайди, балки уни баллада жанрига хос бўлган драматизм ва лирик ҳарорат билан бойитади. Поэтик орнитонимия нуқтаи назаридан, шеърдаги ғоз образи оддий табиат унсуридан чиқиб, инсон қадрлаши ва асраши лозим бўлган энг юксак ахлоқий туйғу - фидойи муҳаббат ва садоқатнинг монументал рамзига айланган.

Фольклоршунослик ва мумтоз адабиётда орнитоморф (қушсимон) образларнинг генезиси ва семантикаси мураккаб мифологик тизимга асосланади. А.А.Бурикин Осиё ва мўғулзабон халқлар фольклорини тадқиқ этар экан, кўчманчи қушлар (оққуш ва турналар)нинг оддий табиат унсури эмас, балки

⁴⁴ Тресиддер Дж. Словарь символов. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – С. 78.

тириклар ва ўликлар, моддий ва илоҳий дунё (юқори ва ўрта олам) ўртасидаги воситачи - сакрал мавжудотлар эканлигини исботлайди. Матназар Абдулҳакимнинг “Турналар ҳақида баллада” ва “Қалдирғоч” шеърлари ана шу қадимий мифопоэтик қатламларнинг лирик шеърятдаги фалсафий-экзистенциал трансформациясидир.

В.Н.Топоров ўзининг тадқиқотларида оққуш ва турналарнинг жаҳон мифологиясидаги ўрнини таҳлил қилиб, уларни шакл ўзгартиришга (метаморфозага) қодир, илоҳий моҳият ташувчи тотемлар сифатида баҳолайди⁴⁵. А.А.Бурикин бу қарашни ривожлантириб, ёқут ва долган фольклорида оққушлар ўрнини айнан *турналар* эгаллашини, улар Юқори олам (Тенгри)нинг қизлари сифатида инсонларга мададкор бўлишини кўрсатади. Машҳур олим Е.М.Мелетинский эса бу каби зооморф образларнинг келиб чиқишини қадимий тотемистик тасаввурлар ва уларнинг руҳий ҳимоячи (ҳомий) функцияси билан боғлайди⁴⁶.

Матназар Абдулҳаким ўзининг “Турналар ҳақида баллада”сида фольклорга хос бўлган мана шу илоҳий хотирани экзистенциал ватанпарварлик даражасига кўтаради:

Турналар жуда ҳам донишманд қушлар, ...

Улар фақат Ватанда ўларкан.

Эртақ ва эпосларда турналар Юқори оламдан (Тенгри маконидан) Ўрта оламга сафар қилса, Матназар Абдулҳаким лирикасида бу Юқори олам (сакрал макон)нинг ўрнини *Ватан* эгаллайди. Қушларнинг узоқ сафарлардан, албатта, изига қайтиши биологик инстинкт эмас, балки Е.М.Мелетинский таъкидлаган тотемик хотиранинг юксак ахлоқий кўринишидир. Турналарнинг фақат Ватанда ўлиши ҳақидаги эпик гипербола - инсоният учун ўзига хос катарсис (руҳий тозариш) бўлиб, ўз илдизидан узилган, Ватан туйғусини йўқотган кимсаларга нисбатан кўзгу (аллегория) вазифасини ўтайди. Бу ерда турна фольклордагидек шакл ўзгартирувчи (қизга айланувчи) сеҳрли қуш эмас, балки Ватан соғинчининг ўзгармас, мангу ва мутлақ идеалидир.

Матназар Абдулҳакимнинг “Қалдирғоч” шеъри кўп қатламли мифологик конфликтлар (қарама-қаршиликлар) асосига қурилган. Шеърни таҳлил қилишда Е.С.Новикнинг сеҳрли эртақлардаги “персонажлар тизими”⁴⁷ ҳамда Б.А.Успенский ва В.Шмидларнинг матндаги нуқтаи назар композицион усули⁴⁸ ҳақидаги фундаментал назарияларига таяниш мақсадга мувофиқдир.

⁴⁵ Топоров В.Н. Лебедь // Мифы народов мира. Энциклопедия. 2-е изд. – Москва: Советская энциклопедия, 1991. – С. 40-41.

⁴⁶ Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. – Москва-Санкт-Петербург: Академия исследований культуры. Традиция, 2005. – С. 11-12.

⁴⁷ Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки // Типологические исследования по фольклору. – Москва: ГРВЛ, 1975. – С. 214-246.

⁴⁸ Успенский Б.А. Семиотика искусства. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 9-154; Шмид В. Нарратология. – Москва: Языки славянской культуры, 2003. – С. 127.

А.А.Бурикин ўз мақоласида фольклор сюжетларининг эволюцияси айнан ҳикоячининг "нуқтаи назари" ўзгариши билан боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Е.С.Новик фольклорда персонажлар ўз вазифаларига кўра аниқ кутбларга (қаҳрамон - халоскор ва эзгу- ёвуз) ажралишини исботлаган. Шеърда Қалдирғоч - ҳаёт яратувчиси, тинимсиз меҳнат ва эзгулик тимсоли:

Дарёдан қатра хўпладинг,
Тўқайлардан чўп чўпладинг...

Унга антагонист (зид) сифатида эса қадимий хтоник (ер ости) мавжудоти - *Илон* ва ўлим элчиси бўлган *Қузғун* олиб кирилади:

Илон ковакда қишлади,
Учолмасдан виш-вишлади,
Кўролмай думинг тишлади...

Илоннинг қалдирғоч думини тишлаши - соф фольклор мотиви (одамзодга олов келтирган ёки инсонни илондан қутқарган қалдирғоч афсонаси). Лекин шоир бу мотивни жамиятдаги ҳасад ва жаҳолат метафорасига айлантиради. Илон (пасткашлик) ва қузғунлар/олашақшақ (фирибгарлик, тубанлик) қалдирғочнинг юксак парвозини ("Сомон йўли"ни) кўра олмайди. Бу эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий космогоник курашнинг замонавий шеърятдаги ижтимоийлашган инъикосидир.

Таъкидлаш жоизки, фольклор ва мумтоз адабиётимизда илон образи аслида ўта мураккаб ва амбивалент (икки хил) табиатга эга. Д.Файзиевнинг кўрсатишича, туркий халқларнинг энг қадимги мифологик қарашларида илон ҳаёт дарахтининг, ҳатто эзгуликнинг зооморф тимсоли сифатида ҳам талқин қилинган⁴⁹. Н.Раҳмонов "Ирқ битиги"даги "олтин бошли илон" мотивини таҳлил қилиб, қадимги туркийларда уйга кирган илонни дарҳол ўлдирмаслик, чунки у уй эгасига даромад ва бойлик келтириши ҳақидаги миллий тасаввурлар ва ишончлар мавжудлигини кўрсатиб ўтади⁵⁰.

Мумтоз адабиётимизда эса илон кўпинча хазина кўриқловчиси, сирлар посбони сифатида қадрланган ёки поэтик ташбеҳ сифатида романтизация қилинган. Масалан, Алишер Навоий шеърятда маҳбубанинг юзи ганжга (хазинага), унинг сочи (зулфи) эса шу хазинани кўриқлаётган илонга менгзалади: "*Зулфунг оллида фусунгар кўзларинг ҳар гўшадин, Гўйи ул мушкин йилон қайдиға айларлар фусун*"⁵¹. Демак, мумтоз анъанада илон (зулф) ошиққа зарар бермайдиган, аксинча, ирфоний маъно ташувчи, Ҳақ жамолининг яширин қолишига сабабчи бўлган илоҳий гўзаллик метафорасидир.

⁴⁹ Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадийати): Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2004.

⁵⁰ Ирқ битиги – Таъбирнома // Қадимги ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 48. .

⁵¹ Алишер Навоий. МАТ. Тўртинчи том. Наводир уш-шабоб. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 319.

Бироқ Матназар Абдулҳаким ўзининг “Қалдирғоч” шеърида илонни бундай сакрал (муқаддас) ёки романтик қобикдан бутунлай чиқариб ташлайди. Шоир илоннинг фақат хтоник (ер ости ва зулматга мансуб) табиатига, унинг заҳарли ва ҳасадгўй жиҳатига урғу беради. Шеърдаги илон “муқаддас битик” ташувчи халоскор ёки “ҳазина посбони” эмас, балки қуёшга ва баландликка интилувчи қалдирғочнинг парвозини алам билан кузатувчи, ўзи эса тор ковакка маҳкум этилган тубан кимсаларнинг (маънавий қашшоқликнинг) тимсолидир. Агар замонавий шеърият вакили Эшқобил Шукур ижодида (“Қирққиз кўрғони”) оқ илон тарих ва мағлубиятларда тобланган ақл, енгилмаган миллий ор-номус рамзи сифатида жонлантирилса⁵², Матназар Абдулҳакимда у мағлубият ва ожизликдан туғилган агрессия, эзгуликка тош отувчи (“думини тишловчи”) жаҳолат сифатида гавдаланади.

Шу тариқа, шоир қалдирғоч ва илон конфликтлари орқали анъанавий фольклор ва мумтоз мотивларни янгича ижтимоий-фалсафий ўзанда қайта ишлаб, баланд интилишлар ва пасткаш ҳасад ўртасидаги муросасиз курашни ғоят ёрқин ва таъсирчан акс эттира олган.

Б.А.Успенский ва В.Шмиднинг нарратологик назарияларига кўра, матнда позиция (нуқтаи назар)нинг ўзгариши мазмунни бутунлай янгилайди⁵³. Агар халқ афсоналарида воқеа учинчи шахс (эпик ҳикоячи) томонидан ҳолис баён қилинса, Матназар Абдулҳаким шеърда нуқтаи назарни ички лирик кечинмаларга кўчиради. Лирик қаҳрамон қалдирғоч билан бевосита, эмпатик (ҳамдардона) мулоқотга киришади:

*Парвоз қилиб кел ёнимга,
Уя қургил айвонимга,
Кўп ёмон тегди жонимга
Бир олашақшақ қалдирғоч.*

Шоир фольклордаги химоячи-қуш тотемини ўзининг руҳий паноҳгоҳи сифатида қабул қилади. Жамиятдаги “олашақшақ”лар (сергап, мазмунсиз, мунофиқ кимсалар)дан чарчаган кўнгил айнан қалдирғочнинг “айвонга уя қуриши” орқали ўзининг хавфсиз ва сакрал микрокосмосини (ички дунёсини) яратмоқчи бўлади.

Матназар Абдулҳаким шеъриятида орнитологик (қушлар) образларининг қўлланилиши шунчаки бадиий тасвир воситаси эмас, балки минг йиллик фольклор анъаналари ва мифологик қарашларнинг лирик шеъриятдаги фалсафий-экзистенциал трансформациясидир.

⁵² Эшқобил Шукур. Кўз юмиб кўрганларим. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 20-21.

⁵³ Успенский Б.А. Семиотика искусства. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 9-154; Шмид В. Нарратология. – Москва: Языки славянской культуры, 2003. – С. 127.

А.Жумаев ўзбек ва немис эртакларидаги қушлар образини таҳлил қилар экан, бундай образларнинг томири қадимги анимистик ва тотемистик эътиқодларга бориб тақалишини илмий асослаб беради⁵⁴. Матназар Абдулҳакимнинг “Турналар ҳақида баллада” ва “Қалдирғоч” шеърларида ана шу қадимий генетик хотира бугунги куннинг ижтимоий ва руҳий муаммолари билан ўзаро синтез қилинади.

Қалдирғоч образи жаҳон халқлари, хусусан, туркий ва ҳинд-европа халқлари фольклорида ўхшаш семантик юкка эга. О.М.Иванова-Казас ўзининг “Мифология, фольклор ва санъатда қушлар” номли фундаментал асарида қалдирғочни барча маданиятларда баҳор, эзгулик, хушxabар ва уй-жой кўриқчиси сифатида талқин қилинишини таъкидлайди⁵⁵. Бу эса мазкур образнинг локал эмас, балки умумбашарий (архетипик) моҳиятга эга эканлигини кўрсатади.

Матназар Абдулҳаким “Қалдирғоч” шеърда бу умумбашарий ва генетик мотивни ўзига хос “маданий қаҳрамон” ва “тотемик ҳомий” даражасига кўтаради. В.Я.Пропнинг исботлашича, эртак ва мифларда қаҳрамонга ёрдам берувчи ёки уни ҳимоя қилувчи қушлар аслида қадимги аجدодларнинг ҳимоячи руҳлари (тотемлари) ҳисобланади⁵⁶. Шеърда лирик қаҳрамоннинг қалдирғочга қилган мурожаатида айнан шундай сакрал (муқаддас) ҳимоячига нисбатан эҳтиёж сезилади:

*Парвоз қилиб кел ёнимга,
Уя қургил айвонимга,
Кўп ёмон тегди жонимга
Бир олашақшақ қалдирғоч.*

Бу ўринда “уя қургил айвонимга” мисраси шунчаки табиат манзараси эмас. Марказий Осиё, хусусан, Хоразм этнографиясини чуқур ўрганган Г.П.Снесарев ўз тадқиқотларида қалдирғоч инини бузиш ёки унга озор бериш энг оғир гуноҳ саналадиган қадимий таблиғ (тақиқ)ларни келтириб, у хонадоннинг баракаси ва паноҳи эканлигини ёзади⁵⁷. Шоир жамиятдаги “олашақшақлар” (мазмунсиз, ғийбатчи кимсалар) ҳамда “қузғунлар” (ёвуз кучлар)дан тўйган кўнгил айвонига айнан шу тотемик ҳомийни чорлайди.

Шунингдек, шеърдаги илон ва қалдирғоч кураши мифологиядаги энг қадимий зиддиятнинг поэтик кўринишидир. Мифолог олим В.Н.Топоров

⁵⁴ Жумаев А.А. Ўзбек ва немис эртакларида қушлар образи типологияси ҳамда спецификаси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Бухоро, 2022. – Б. 12.

⁵⁵ Иванова-Казас О.М. Птицы в мифологии, фольклоре и искусстве. – СПб.: Нестор-История, 2006. – С. 83.

⁵⁶ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2000. – С. 184-185.

⁵⁷ Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. (Тарж. С.Рўзимбоев). – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2018. – Б. 206-207.

таъкидлаганидек, жаҳон мифологиясида осмон/нур (кушлар) ва ерости кучлар (илонлар) кураши оламнинг асосий космогоник моделини ташкил этади⁵⁸.

Орнитоморф образлар ичида кўчманчи кушлар (хусусан, турналар) анимистик қарашларда инсон руҳининг нариги дунё ва бу дунё ўртасидаги сафарини ифодаловчи восита саналган. Рамзлар тадқиқотчиси Ж.Тресиддер ёзишича, турна кўплаб Осиё ва Европа халқларида макон ва замон чегараларини бузиб ўтувчи, руҳларни ташувчи илоҳий элчи ҳисобланади⁵⁹. Матназар Абдулҳакимнинг “Турналар ҳақида баллада” сида кушларнинг миграцияси шунчаки биологик инстинкт эмас, балки буюк соғинч ва генетик хотира сифатида талқин қилинади.

Турналар жуда ҳам донишманд қушлар, ...

Улар фақат Ватанда ўларкан.

Ж.Эшонқулов эртак ва афсоналардаги кушларнинг “донишмандлиги” ва “хабардорлиги” мотивини уларнинг илоҳий оламга яқинлиги, Ҳақ асроридан бохабарлиги билан изоҳлайди⁶⁰. Шеърдаги турналарнинг донишмандлиги ҳам уларнинг осмон ва замин орасидаги сарҳадларни билишида эмас, балки ҳар қандай гўзал ўлкалардан кўра Ватанни муқаддас билишдек юксак ирфоний туйғуни англаганлигидадир. Шоир турналарнинг фақат Ватанда ўлиши ҳақидаги эпик муболаға орқали - ўз томиридан ва тупроғидан узилган кимсаларга ибрат бўлувчи экзистенциал ватанпарварлик рамзини яратади.

Матназар Абдулҳаким шеъриятидаги зооморф ва орнитоморф образлар поэтикасини мифологик ва фольклор манбаларига қиёслаб ўрганиш асосида куйидаги илмий хулосаларга келиш мумкин:

1. Шоир жаҳон фольклоридаги (Миср, Юнон, Хитой) муқаддас ва оилавий садоқат рамзи бўлган ғоз мотивини инсон руҳиятидаги энг соф, максималистик ва муросасиз давр - ўспиринликнинг фидойи муҳаббати ва мутлақ садоқатининг аллегорик кўзгусига айлантирган.

2. Қалдирғочнинг илон билан кураши ва муқаддас уй яратувчилиги мифологиядаги ёруғлик ва зулмат курашининг поэтик кўринишидир. Шоир бу қадимий мотивни жамиятдаги тубанликлар (кузғунлар ва олашақшақлар), пасткашлик ва жаҳолатга қарши қаратилган руҳий иммунитет ҳамда умумбашарий эзгулик коди сифатида модернизация қилган.

3. Кўчманчи кушларнинг учиб кетиб, яна қайтиши шунчаки биологик инстинкт эмас, балки буюк соғинч ва генетик хотирани акс эттиради. Турналарнинг осмон элчиси мақоми шеърятда Ватан соғинчининг ўзгармас, мангу идеалига кўчирилган бўлиб, уларнинг фақат Ватанда ўлиши ҳақидаги эпик

⁵⁸ Топоров В.Н. Птицы // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. – Москва: Советская энциклопедия, 1992. – С. 346-348.

⁵⁹ Тресиддер Дж. Словарь символов. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – С. 132-133.

⁶⁰ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 89-91.

муболаға инсониятни экзистенциал ватанпарварликка чорловчи кучли бадий деталь сифатида хизмат қилган.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shomurotova B.O'. Ingliz va o'zbek folklorida poetik ornitonimiya: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. - Urganch: Urganch davlat universiteti, 2025. - B. 25.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. - Москва: Советская энциклопедия, 1980. - Т. 1. - С. 340.
3. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Сост. В. Андреева и др. - Москва: Локид-Миф, 2000. - С. 132. (Электрон манба: www.ta2.ru/home/animal/Gys/index.htm).
4. Тресиддер Дж. Словарь символов. - Москва: ФАИР-ПРЕСС, 1999. - С. 78.
5. Топоров В.Н. Лебедь // Мифы народов мира. Энциклопедия. 2-е изд. - Москва: Советская энциклопедия, 1991. - С. 40-41.
6. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. - Москва-Санкт-Петербург: Академия исследований культуры. Традиция, 2005. - С. 11-12.
7. Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки // Типологические исследования по фольклору. - Москва: ГРВЛ, 1975. - С. 214-246.
8. Успенский Б.А. Семиотика искусства. - Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. - С. 9-154; Шмид В. Нарратология. - Москва: Языки славянской культуры, 2003. - С. 127.
9. Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадийати): Филол. фанлари номз. дисс. автореф. - Тошкент, 2004.
10. Ирқ битиги - Таъбирнома // Қадимги ҳикматлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. - Б. 48. .
11. Алишер Навоий. МАТ. Тўртинчи том. Наводир уш-шабоб. - Тошкент: Фан, 1989. - Б. 319.
12. Эшқобил Шукур. Кўз юмиб кўрганларим. - Тошкент: Akademnashr, 2013. - Б. 20-21.
13. Успенский Б.А. Семиотика искусства. - Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. - С. 9-154; Шмид В. Нарратология. - Москва: Языки славянской культуры, 2003. - С. 127.
14. Жумаев А.А. Ўзбек ва немис эртакларида қушлар образи типологияси ҳамда спецификаси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. - Бухоро, 2022. - Б. 12.
15. Иванова-Казас О.М. Птицы в мифологии, фольклоре и искусстве. - СПб.: Нестор-История, 2006. - С. 83.

16. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Москва: Лабиринт, 2000. - С. 184-185.
17. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. (Тарж. С.Рўзимбоев). - Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2018. - Б. 206-207.
18. Топоров В.Н. Птицы // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. - Москва: Советская энциклопедия, 1992. - С. 346-348.
19. Тресиддер Дж. Словарь символов. - Москва: ФАИР-ПРЕСС, 1999. - С. 132-133.
20. Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. - Тошкент: Фан, 1999. - Б. 89-91.